

УДК 159.9:004.738.5

Назар Максим Миколайович, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

e-mail: apartment@bigmir.net

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ТА РОЗВИТОК СУБ'ЄКТНОЇ АКТИВНОСТІ

Анотація

Метою дослідження виступає виявлення концептуальних підстав розвитку суб'єктної активності під час формування комунікативної компетентності. Основним методом дослідження є теоретичний аналіз найбільш сучасних наукових джерел з відповідної тематики. Особливе значення комунікативної компетентності дозволяє сприймати її як суттєвий компонент суб'єктної активності, піднімаючи питання про їхній взаємозв'язок та психологічну роль, що вони відіграють по відношенню одна до одної. Існують прямі кореляції між формуванням комунікативної компетентності та розвитком суб'єктної активності, що пов'язані з когерентними структурами обох психологічних явищ та застосуванні суб'єктно орієнтованого інструменту навчання – віртуальних освітніх середовищ. Розгортання групової роботи у віртуальному освітньому просторі з формування комунікативної компетентності, що сприяє розвитку суб'єктної активності, несе в собі величезний психолого-педагогічний потенціал, будучи одним із засобів, що перетворюють навчання та освіту на активний, свідомий, особистісний, творчий процес.

Ключові слова: *Інтернет, тренінги, суб'єктна активність.*

Назар Максим Николаевич, кандидат психологических наук, старший научный сотрудник лаборатории современных информационных технологий обучения Института психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ И РАЗВИТИЕ СУБЪЕКТНОЙ АКТИВНОСТИ

Аннотация

Целью исследования выступает выявление концептуальных оснований развития субъектной активности во время формирования коммуникативной компетентности. Основным методом исследования является теоретический анализ наиболее современных научных источников по соответствующей тематике. Существуют прямые корреляции между формированием коммуникативной компетентности и развитием субъектной активности, что связано с когерентными структурами обоих психологических явлений и применении субъектно ориентированного инструмента обучения – виртуальных образовательных сред. Развертывание групповой работы в виртуальном образовательном пространстве по формированию коммуникативной компетентности, которая содействует развитию субъектной активности, несет в себе огромный психолого-педагогический потенциал, будучи одним из средств, превращающим обучение и образование в активный, сознательный, личностный, творческий процесс.

Ключевые слова: Интернет, тренинги, субъектная активность.

Nazar Maxim Mykolayovich, Ph.D. in Psychology, Senior Researcher in Laboratory of Modern Information Technologies of Education of Institute Psychology G.S. Kostyuk NAPS of Ukraine

COMMUNICATIVE COMPETENCE'S FORMING AND DEVELOPMENT OF SUBJECTNESS ACTIVITY

Summary

The conceptual grounds' exposure of subjectness activity's development comes forward a research purpose during forming of communicative competence. The basic method of research is a theoretical analysis of the most modern scientific sources of the proper subject. Subjectness activity can be considered as description

of the personality's activity's state that (as a form of activity) consists of certain components: sense of purpose, motivation, strategy of achieving end, reflection, emotions. The special value of communicative competence allows to perceive it as a substantial component of subjectness activity, affecting a question about their intercommunication and psychological role they play on attitude toward each other. There are direct correlations between communicative competence's forming and development of subjectness activity related to the coherent structures of both psychological phenomena and application of studies' oriented instrument's subject such as virtual educational environments. Development of group work of communicative competence's forming in virtual educational space, which assists development of subjectness activity, carries in itself enormous psychological and pedagogical potential, being one of facilities to convert potential studies and education in active, conscious, personal, creative process.

Keywords: *Internet, trainings, subjectness activity.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Активне розповсюдження комп'ютерних загалом та інфокомунікативних зокрема технологій, постійне зростання їхньої ролі в суспільстві та житті майже кожної окремої людини є беззаперечним фактом дійсності нинішніх поколінь. Функціональне значення використання електронних гаджетів для задоволення потреб та досягнення особисто значущих цілей перманентно зростає, в той час як опосередкування ними різних видів людської діяльності набуло масового характеру. Самоздійснення індивідуума, актуалізація його діяльностей, зокрема спілкування, тісно вплетені у цей контекст, як впливаючи на його зміст та особливості, так і піддаючись зворотному впливу. Суб'єктна активність розкриває себе як актуальна здатність людини до прийняття виклику адаптації, комунікації, загалом і самореалізації, кинутого їй гіпердинамічним й насиченим комп'ютерними технологіями сучасним світом – одночасно і як творцю цієї дійсності, й її продукту.

Особливе значення у цьому контексті, зокрема враховуючи його техногенність, комп'ютерну опосередкованість і мультимедійність (параметри, роль яких постійно зростає), набувають здатності встановлювати контакти, розвивати взаємовідносини, обмінюватися діяльністю та досвідом. Ефективність спілкування, як мінімум інтерсуб'єктного, вказує на себе як на вкрай необхідне вміння, більш загально – фундаментально цінний особистісний ресурс, що забезпечує психологічний ґрунт для активної діяльнійшої позиції суб'єкта в соціумі, активізації та здійснення ним різноманітних видів продуктивної діяльності, адаптації та формування ефективної позиції в світі постіндустріального суспільства з його наголосами на постійних інноваціях, обміні знаннями та конкуренції. Особливе значення комунікативної компетентності дозволяє сприймати її як суттєвий компонент або навіть аспект суб'єктної активності, піднімаючи питання про їхній взаємозв'язок та роль, що вони відіграють по відношенню одна до одної.

Отже, значення та **актуальність** дослідження зв'язку формування комунікативної компетентності та розвитку суб'єктної активності є очевидними.

Врахування та оцінка потенціалу комунікативної компетентності вказують не тільки на важливість її формування та розвитку, але і зазначають сучасний контекст цього процесу – все більш масове та суттєве залучення у нього інформаційних психолого-педагогічних технологій мережі Інтернет. Такий навчально-психологічний інструментарій вже довів свою результативність, а спеціалізовані програмно-технологічні платформи успішно використовуються для забезпечення відповідних видів діяльності. Групова психологічна та навчальна робота стає одним з провідних напрямків дистанційного навчання та психологічної допомоги онлайн, а розвиток комунікативної компетентності включається в неї як важливий напрямок роботи.

Об'єктом дослідження є розвиток суб'єктної активності в процесі формування комунікативної компетентності під час дистанційної групової психологічної та навчальної роботи.

Предмет дослідження – концептуальні підстави розвитку суб'єктної активності під час формування комунікативної компетентності.

Мета дослідження – виявлення концептуальних підстав розвитку суб'єктної активності під час формування комунікативної компетентності.

Гіпотеза дослідження: існує прямий зв'язок між формуванням комунікативної компетентності та розвитком суб'єктної активності.

Завдання дослідження наступні:

- 1) розробити поняття суб'єктної активності;
- 2) виявити основні підходи до його дослідження та опису;
- 3) проаналізувати значення інтернет-тренінгів як сучасного інструменту групової психологічної роботи та навчання;
- 4) дослідити поняття комунікативної компетентності та засоби її формування в інтернет-тренінгах;
- 5) дослідити специфіку зв'язку формування комунікативної компетентності з розвитком суб'єктної активності в результаті здійснення інтернет-тренінгів – інноваційного інструменту навчальної та психологічної дистанційної групової роботи.

Методи дослідження: теоретичний аналіз сучасних першоджерел з теми дослідження; діагностичні та контрольні тести з розвитку комунікативної компетентності та відповідних комунікативних навичок; методи тренінгової роботи – мінілекції, відеозавдання, вправи на самоаналіз, вправи на моделювання ситуацій, релаксаційні вправи тощо; технології статистичної обробки даних за допомогою програмних пакетів SPSS і Excel.

Теоретичне значення роботи полягає, по-перше, у науковій розробці понять «суб'єктна активність» та «комунікативна компетентність», розкритті психологічних аспектів їхніх інтерпоняційних кореляцій в контексті

здійснення дистанційного групового навчання в електронних мережах; по-друге, в аналізі розвивальних властивостей психолого-педагогічних потенціалів віртуального освітнього простору, більш широко – дистанційного навчання та психологічної роботи, що здійснюються з використанням комп'ютерних технологій і мережі Інтернет; по-третє, у теоретичному дослідженні концептуального значення спільного розвитку суб'єктної активності та комунікативної компетентності з використанням сучасних інфокомунікативних розробок.

Практичне значення дослідження полягає у виявленні та розробці нових напрямків застосування інтернет-тренінгів, в опрацюванні можливостей розвитку суб'єктної активності користувачів мережі Інтернет з допомогою дистанційної групової роботи, у здійсненні продуктивних навчально-психологічних інтернет-тренінгів (зокрема, з розвитку комунікативної компетентності), у розробці основних положень їхнього практичного здійснення.

У вираженні невирішених або недостатньо розкритих раніше складових загальної проблеми можливостей розвитку суб'єктної активності в контексті здійснення дистанційного навчання з використанням електронних технологій у мережі Інтернет є підставою для висновків щодо наявності значних перспектив і суттєвого теоретико-емпіричного потенціалу навчально-психологічних інтернет-тренінгів. Відповідна наукова проблема все ще досліджена недостатньо, маючи при цьому як теоретичне, так і прикладне значення.

ОСНОВНА ЧАСТИНА

У перспективі, в контексті розвитку суб'єктної активності, потребують свого розв'язання такі питання, як, по-перше, наявність та особливості застосування психологічної специфіки різних інструментів групової роботи у мережі Інтернет (навчального, психопрофілактичного, консультативного,

психотерапевтичного тощо спрямувань); по-друге, здійснення цих інструментів у форматі функціонування віртуальних освітніх середовищ як комплексної навчальної технології (що організує дистанційне навчання на принципах активності, ініціативності та суб'єктності тих, хто навчається) або окремо від таких середовищ; по-третє, порівняння продуктивності розвитку суб'єктної активності засобами інтернет-тренінгів різного змістовного спрямування (зокрема, з формування комунікативної компетентності тощо). [12;13]

Розв'язання питань зазначеної специфіки здатне сприяти залученню нових технологій розвитку суб'єктної активності у психологічній та навчальній процеси, розробці інноваційних напрямків тренінгової роботи у мережі Інтернет, допомогти підвищенню продуктивності групових інтернет-навчання та психологічної роботи тощо. [21;22]

Відзначається частіша поява терміну «суб'єктність» у психологічних дослідженнях. Проте, не у всіх випадках термін отримує свою точну ідентифікацію та часто розуміється як атрибут суб'єкта або як його еквівалент. Визначення терміну в найзагальнішому розумінні може бути запропоноване таким чином: це така характеристика, що дозволяє представити людину в психологічному дослідженні не як безпристрасного діяча-виконавця, а як упередженого сценариста і на вищих рівнях розвитку навіть режисера своїх дій зі своїми перевагами, світоглядними позиціями, цілеспрямованістю тощо.

Деякі дослідники міру відповідності активності, що розвивається людиною в даний момент, і видом діяльності, в яку вона залучена, визначають як суб'єктну включеність. Враховуючи те, що суб'єкт сам в більшості випадків керує своєю діяльністю, її правилами і ресурсами, що використовуються, то міру суб'єктної включеності пропонується визначити як суб'єктну активність. Визначаються відповідні волевиявлення на підставі накопиченого досвіду суб'єктної поведінки, різноманіття особистісно

значимих цілей і цінностей, системи сконструйованої ментальної картини світу. [3;11;15]

Так, О.К. Осницький розглядає поняття «суб'єктна активність» як цілісну характеристику активності людини, що виявляється в її діяльності та поведінці, що розвивається самим суб'єктом, ним самим організовується та контролюється. Суб'єктна активність виявляється в певних перевагах, світоглядній позиції та цілеспрямованості перетворювача. [26;27]

Прояв суб'єктної активності схильний зростати, кажучи загалом, у міру перетворення об'єкту в суб'єкт – у міру розширення можливостей діяти за межами вимог ситуації та ролевих розпоряджень, у міру розвитку творчої діяльності та свободи вибору, цілеутворення.

Таким чином, в загальній картині активності, що виявляється у людини, дослідниками виділяється специфічний саме для неї вид активності — суб'єктну активність. У цьому виді активності людина є автором власної активності, проявляє багатоаспектність і «багатоликість», що визначаються її завданнями саморегуляції, які вирішуються при досягненні поставлених нею цілей, і адресованими до різних компонентів суб'єктного досвіду. Розвиток суб'єктної активності виглядає як різноплановий процес, під час котрого на підставі природних можливостей, придбаних в процесі навчання та виховання знань, вмінь і навичок, а також вимог конкретних контекстів, суб'єкт вибудовує свою лінію поведінки та здійснення наочних перетворень. [28;37]

Список цілей, так або інакше представлених у свідомості, виступає сценарієм суб'єктної активності. Інструментарієм виступають вміння саморегуляції діяльності, що орієнтована на досягнення цілей. Комплекси вмінь саморегуляції, що співвідносяться з ланками системи усвідомленої саморегуляції діяльності, формуються та розвиваються як у міру вдосконалення системи саморегуляції діяльності, так і у міру формування компонентів суб'єктного досвіду. Усвідомлена саморегуляція діяльності та поведінки, по суті справи, є формою існування суб'єктності.

Фундаментальною умовою забезпечення здійснення суб'єктної активності є суб'єктний досвід, що має, у свою чергу, компонентну структуру, що у взаємодії забезпечує активну, усвідомлену, цілеспрямовану, вмілу та координовану з прагненнями і цілеутворенням інших людей позицію людини. [3;5;35]

Суб'єктна активність – один з ключових чинників адаптації людини в суспільстві та перетворення нею довкілля під власні запити. Формування такої активності забезпечує людині успішність в діяльності та в різних аспектах соціальної адаптації, у тому числі в спілкуванні. Компетентне спілкування, зі свого боку, передбачає практично у всіх випадках наявність суб'єктної активності.

В цілому, базові підстави та позиції ще радянської психології суб'єкта, що беруть початок у філософії, були розроблені С.Л. Рубінштейном, Д.М. Узнадзе, Б.Г. Ананьєвим і присутні в найбільш узагальненому вигляді в гуманістичному підході в психології. На думку цих дослідників, суб'єкт діяльності з'являється як цілісна система активностей людини. Відповідна система представлена як його внутрішніми умовами, цінностями, цілями, установками людини, її внутрішнім світом, так і, більш глобально, включає індивідну, особистісну та індивідуальну організацію (та її сильні сторони й обмеження, властиві кожному індивідові, наприклад повільну стомлюваність або слабе запам'ятовування). У процесі вирішення протиріч, що виникли, суб'єкт виробляє певний спосіб організації своєї діяльності, здійснюючи цей процес на тлі тієї суб'єктної активності, що йому властива (К.О. Абульханова-Славська). [1;2;8]

Альтернативне розуміння суб'єктної активності розглядає її як форму здійснення потреб, до яких відносять, зокрема, прагнення зайняти певну позицію в суспільстві, отримати соціальне визнання, самоактуалізуватися, проявити ініціативу, відповідальність, вийти на високий кінцевий результат, отримати при цьому задоволення від діяльності, що виконується, тощо. Суб'єктна активність тут перетворюється на чинник, що сприяє якісному та

високоєфективному прояву індивідних і особистісних властивостей, результатом якого є ефективна діяльність і продуктивне життя людини. [7;9;20]

Не можна не погодитися з думкою деяких авторів, які стверджують, що на сьогоднішній день діапазон дослідження суб'єктної активності є відносно вузьким. Сучасні дослідники виділяють в наукових роботах різні аспекти суб'єктної активності, наприклад, міру суб'єктної включеності та власної творчості при досягненні поставлених цілей, що розвивається людиною як автором своїх зусиль (О.К. Осницький); структуру регуляції довільної активності, підкреслюючи важливу роль власне суб'єктної активності в життєдіяльності людини (О.О. Конопкин); зв'язок суб'єктної активності з позначенням особистісного рівня, якості та способу здійснення діяльності (К.О. Абульханова-Славська); якість суб'єктної активності як єдиної детермінанти саморозвитку внутрішнього світу, як продукту творіння людиною самого себе тощо. [2;15;26]

Суб'єктна активність може визначатися як складне багатокомпонентне психологічне утворення, що характеризує спосіб самоактуалізації, що є властивим особистості, при якому досягається її якість як цілісного, автономного, такого, що саморозвивається, суб'єкта (К.О. Абульханова-Славська). [1;2]

На основі моделі активності О.І. Крупнова розроблена структура суб'єктної активності, що включає результативний, мотиваційний і операційний компоненти, в якості показників котрих пропонується використовувати самоактуалізацію, самовідношення та саморегуляцію відповідно. Одночасно з цим дана структура визначає мотиви та цілі діяльності, характеризуючи способи їх досягнення та результативність (О.Г. Гужва). [4;8;30]

Інші автори описують суб'єктну активність як індивідуалізовану системоутворюючу (таку, що координує, інтегрує, централізує) властивість особистості, що здійснює системне врегулювання різних видів активності в процесі виконання діяльності, забезпечуючи її високу результативність.

Сутнісними характеристиками суб'єктної активності на різних рівнях узагальнення є інтегративність, системність, цілісність (загальне); целеутворення, планування, передбачення, довільність, надситуативність, усвідомленість (особливе); суб'єктність, індивідуальність (одичне). Серед провідних критеріїв суб'єктної активності вказується цілеспрямованість на високий результат; творчість як основа ефективності та самореалізації; регуляція довільної активності як основа відповідальності та самоорганізованості. [3;10;20]

Наголошується, що основні психологічні характеристики суб'єктної активності виявляються в саморегуляції на основі когнітивних, інтелектуальних і характерологічних умов, що має вираз в оптимальній динаміці взаємодії різних видів активності, що включає психічну, інтелектуальну, поведінкову, енергетичну. Відповідно, виділяються когнітивні, інтелектуальні та характерологічні умови розвитку суб'єктної активності особистості, а також її рівні. [19;31]

Когнітивні (індивідуально своєрідні способи сприйняття категоризації та інтерпретації того, що відбувається): наявність таких стильових параметрів діапазону еквівалентності, як аналітична та синтетична, широта категоризації; гнучкий пізнавальний контроль, толерантність до нереалістичного досвіду в умовах невизначеності; фокусуючий контроль, загострення уваги на виділення, підкреслення специфічних деталей і особливостей об'єкту, що досліджується; рефлексивний характер і сповільнений темп ухвалення рішень, оскільки гіпотези багато разів уточнюються; відхід від стандартних оцінок за рахунок здібності, що збільшується, до перетворень і комбінацій понять; інтелектуальні: залучення для аналізу всіляких джерел інформації, переробка великих об'ємів інформації, структуризація та класифікація інформації, прогнозування розвитку ситуації, пропозиція варіантів вирішення проблем; здатність одночасно відстежувати та вирішувати проблеми різного плану, перемикання від вирішення одного типу проблем до вирішення іншого; здатність

відмовитися від традиційних шляхів вирішення проблем; пропозиція несподіваних ідей, що можуть бути втілені на практиці; характерологічні: прагнення діяти, виходячи з прийнятих на себе зобов'язань; готовність узяти на себе відповідальність за наслідки вирішення проблеми, що пропонується; здатність активно та енергійно впливати на події; мотивація досягнення; відношення до справи з ентузіазмом і самовіддачею; у несприятливій ситуації діяти, а не шукати виправдань; адаптивність і готовність до змін. [31]

Для дослідження суб'єктної активності можливе вживання таких методик, як ММРІ (показники психічної активності), оргтест (показники поведінкової активності), тест Люшера (показники енергетичної активності) тощо. [31]

Дослідники стверджують, що суб'єктна активність – це індивідуалізована системостворююча властивість особистості, що здійснює системне врегулювання домінуючих та імпліцитних властивостей, станів і процесів особистості, направлених на високий результат діяльності. Виділені основні критерії суб'єктної активності особистості: цілеспрямованість на високий результат (заради чого), творчість як основа ефективності та самореалізації (чому), регуляція довільної активності як основа відповідальності, самоорганізованості (як). [10;31;32]

Таким чином, можна констатувати, що на сьогоднішній день діапазон різних досліджень суб'єктної активності відносно широкий. Тут і розробка структури регуляції довільної активності, виділення важливої ролі власне суб'єктної активності в регуляції діяльності (О.О. Конопкин, В.І. Моросанова та ін.) і функціонального стану людини (Л.П. Гримак, В.І. Медведєв, Л.Г. Дикая та ін.), виявлення зв'язку суб'єктної активності з особистісним рівнем регуляції (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова), визначення суб'єктної активності як єдиної детермінанти саморозвитку внутрішнього світу, що дозволяє зробити висновок про особливе значення суб'єктної активності як основи людської самоактуалізації та самоздійснення. [2;15;20;30]

В результаті суб'єктна активність може осмислюватися, з одного боку, і як специфічний вид активності (О.К. Осницький), як персоніфікована активність, що розвивається людиною як автором своїх зусиль, який визначає для себе і міру суб'єктної включеності, і міру власної творчості при досягненні поставлених цілей; з іншої – як надситуативна активність, як здатність суб'єкта підніматися над рівнем вимог ситуації, ставити цілі, надлишкові з точки зору вихідного завдання, що долають зовнішні та внутрішні обмеження (бар'єри) діяльності (В.О. Петровський). [26;27;37]

Як одиниця аналізу суб'єктної активності, в якості моделей, розглядаються конкретні акти поведінки та дії людини (О.І. Крупнов). Будь-який акт поведінки або взаємодії розглядається як системна одиниця, що включає мотиваційно-смісловий, операційно-динамічний і продуктивно-результативний компоненти підсистеми. Дії комунікації, або спілкування, також виступають тут такими системними одиницями. [4;8;30]

У сучасних дослідженнях суб'єктна активність визначається як психологічне утворення, що характеризує властивий особистості спосіб самоактуалізації та самореалізації, як якість цілісного, автономного, такого, що саморозвивається, суб'єкта (К.О. Альбуханова-Славська). [1;2]

Інтенсивний науково-технічний прогрес, освоєння сучасних комп'ютерних технологій, розповсюдження електронних мереж і пов'язаних з ними гаджетів, інтеграція у життя інфокомунікативних розробок і мультимедійних засобів спілкування активно піднімають роль цих складових інформаційного суспільства в різних видах людської діяльності, загострюють їх значення для розвитку суб'єктної активності людини. Різні напрямки здійснення суб'єктної активності, зокрема інтерособистісне спілкування, все більше опосередковуються комп'ютерними технологіями та виявляються такими, що тісно взаємодіють з психологічними процесами, які відображають поглиблення інформатизації на суспільному рівні. Людина виступає тут як суб'єкт спілкування, який має власну активність, що може розвиватися і взаємодіяти з комунікативною діяльністю, впливаючи на неї та

піддаючись впливу з її боку. Отже, важливими стають не тільки питання дослідження взаємодії спілкування та суб'єктної активності, але й їхнього когерентного розвитку з використанням інноваційних навчально-психологічних інструментів, що цілком відповідають запитам і контексту інформаційного суспільства. У свою чергу це призводить, по-перше, до розгляду можливостей продуктивного формування ефективного спілкування або комунікативної компетентності відповідними засобами, такими, наприклад, як інтернет-тренінги та цілі навчально-психологічні курси, що здійснюються у віртуальному освітньому середовищі мережі Інтернет; і, по-друге, до аналізу можливого зв'язку їх результатів з розвитком суб'єктної активності.

За результатами досліджень, використання психологічної та навчальної групової роботи у мережі Інтернет може ефективно сприяти професіоналізації її учасників, підвищувати цілеспрямованість і послідовність навчального процесу у дистанційній освіті, сприяти його психологічній безпеці та гнучкості, ефективності для особистості в цілому та, загалом, створювати ресурсний контекст для всебічного розвитку особистості.

Відзначається, що доступність і популярність інтернет-технологій дозволяють психологічним службам і організаціям розширювати форми своєї роботи у віртуальному мережевому просторі, що здійснюється як на індивідуальному рівні (індивідуальне консультування онлайн і офлайн – з використанням електронної пошти), так і на груповому (інтернет-тренінги, вебінари, дискусії на форумі чи в соціальній мережі), тим самим, збільшуючи можливості доступу населення до навчання, психологічної допомоги і особистісного зростання. [17;23]

Групову психологічну роботу у мережі Інтернет слід визначити як активне соціально-психологічне навчання, що здійснюється в умовах групи на основі використання тих або інших форм інтернет-спілкування. Частіше за все групова психологічна робота здійснюється у формі інтернет-тренінгу,

вебінару чи дискусії, для чого використовуються сайти з достатнім технічним рівнем комунікативних можливостей, електронна пошта, а також спеціальні програми для текстового та/або мультимедійного онлайн-спілкування (Skype, ICQ тощо). [21;36]

За цілком зрозумілих обставин групова психологічна робота, за рахунок масовості її учасників (на відміну від індивідуального консультування, що зазвичай потребує роботи спеціаліста з одним клієнтом) відкриває значно більші інтерактивні можливості у сфері практичної психології та освіти.

Сприяють розвитку та розповсюдженню групової психологічної роботи в мережі Інтернет, по-перше, такі її характерні чинники, як економічність, конфіденційність та зручність; по-друге, доступність основних умов її проведення, що має місце за сучасних обставин інтенсивної інформатизації суспільства, прогресу інформаційних технологій. До таких основних умов відносяться наступні: 1) наявність спеціально організованого сайту (зокрема, форуму, блогу тощо); 2) наявність технічної підтримки під час здійснення інтернет-тренінгу; 3) певний рівень комп'ютерної письменності учасників інтернет-тренінгу; 4) високий рівень професіоналізму ведучого в області групової практичної психологічної роботи. [17;29;44]

Інтернет-тренінги мають ґрунтовні потенціали для здійснення себе як інноваційного і разом з тим потужного навчального інструменту (сфера дистанційного навчання), як знаряддя побудови і розвитку віртуальних освітніх середовищ, а також як ефективного засобу зміни і оптимізації психологічного стану та особистісного зростання учасників (сфера дистанційної психологічної роботи). [17;24;42]

Знання можливостей комп'ютерної техніки, психологічних особливостей діяльності у мережі Інтернет, методик використання засобів інтернет-спілкування та мультимедійного обміну інформацією тощо на сучасному етапі відкривають значимі перспективи для створення нових освітніх середовищ, що існують в інформаційному просторі Інтернету, тобто у форматі віртуального освітнього простору. Є підстави вважати, що «виклики

сучасності – мобільність і демократизм освіти – вимагають створення навчальних середовищ, доступних в будь-який час і не залежно від місця знаходження студента. З цієї точки зору ідеальним місцем розгортання навчальних середовищ є Інтернет». [6;17;25]

Віртуальне освітнє середовище «являє собою складну систему організованих та стихійних дистанційних навчальних середовищ (систем дистанційного навчання), які певним чином взаємодіють між собою» [34], при цьому функціонально ідентифікується як простір «надання інформаційної, методичної, організаційної допомоги усім учасникам освітнього процесу; формування єдиного підходу до організації навчального процесу відповідно до сучасних потреб; надання можливості кожному поділитись своїм досвідом та напрацюваннями задля впровадження передового досвіду; спільного створення, зібрання та обміну сучасними, безкоштовними, вільно розповсюджуваними освітніми ресурсами; опанування нових інформаційних технологій; упровадження нових організаційних форм навчальної діяльності» [25;33].

Віртуальний освітній простір має виражений особистісний вимір (контекст вираження суб'єктної активності), здійснюючись у діяльності та спілкуванні, що відноситься до персонального навчального середовища як того, хто навчає, так і того, хто навчається. [33;36;42]

Віртуальний освітній простір пропонується розглядати у форматі умовної «моделі, що об'єднує» та центрується в індивідуальному особистому освітньому потенціалі: «Віртуальній освіті відповідає просторова модель, що є об'єднанням різноманітних сфер (інтелектуальна, емоційно-образна, культурна, історична, соціальна тощо) у віртуальний освітній простір, де відбувається індивідуальний розвиток особистості. Центром такої сферичної моделі виступає особистий освітній потенціал людини» [16].

Актуальність формування і застосування віртуальних навчальних освітніх середовищ визначається, зокрема, такими чинниками: 1) забезпеченням широкого доступу суб'єктів навчання та освіти до джерел інформації;

2) необхідністю впровадження у процес навчання та освіти сучасних комп'ютерних технологій, здатних сприяти забезпеченню комплексної різнобічної оцінки рівня успішності, продуктивного самостійного використання «зворотного зв'язку на зворотній зв'язок»; 3) потребою використання комп'ютерних мультимедійних засобів навчання та освіти, що дають можливості їхньої індивідуалізації та диференціації, сприяння формування професійної компетентності. [13]

Враховуючи те, що залучення людини до віртуального освітнього простору, її активне перебування (навчання) в ньому, «впровадження дистанційних технологій у процес розв'язування... задач... сприяє розвитку мисленнєвої діяльності, підвищенню рівня самоорганізації учбової діяльності, формуванню мотивів учіння» [38], актуальність віртуального освітнього простору як для освіти, так і для психології важко переоцінити. [23]

До основних переваг створення віртуальних навчальних і освітніх середовищ відносяться: 1) можливості постійного доступу суб'єктів навчання до інформації, що знаходиться у мережі Інтернет; 2) самостійна пошукова діяльність, спрямована на оволодіння необхідною організаційною та навчальною інформацією; 3) збір і накопичення передового, зокрема іноземного, досвіду, а також доступ до інформації, що необхідна для підвищення якості й ефективності освіти; 4) зручна, економічна та ефективна взаємодія, співробітництво як на організаційному, так і на міжособистісному рівнях, налагодження інтернет-спілкування як на рівні офлайн, так і онлайн. [13]

Перспективними напрямками створення і поліпшення умов розвитку віртуального освітнього середовища можна вважати наступні: 1) налагодження зв'язків між розвитком інформаційно-комунікаційних технологій та організацією й плануванням навчання, пошук шляхів використання цих технологій у вже існуючих традиційних та інноваційних технологіях навчання; 2) забезпечення ефективної взаємодії учасників навчального та освітнього процесу в умовах віртуального освітнього середовища для

створення мережевої спільноти практичного спрямування з метою передачі досвіду та застосування новітніх досягнень сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, педагогіки та психології задля вдосконалення особистості в процесі навчання; 3) організація системи підвищення кваліфікації організаторів або авторів (зокрема, науково-педагогічних працівників наукових і вищих навчальних закладів) віртуального освітнього простору з урахуванням вимог і найсучасніших тенденцій віртуальної освіти та дистанційного навчання. [16]

До найсуттєвіших психологічних чинників, що забезпечують розвиток віртуального освітнього середовища, слід віднести, по-перше, наявність у викладачів мотивації та здатності використовувати сучасні інформаційно-комунікаційні технології, що суттєвим чином залежить від психолого-педагогічних вимог до навчальних матеріалів і питань комунікації, які майже перманентно зростають; по-друге, наявність досвіду самостійного навчання у тих, хто навчається у віртуальному освітньому просторі, визначення і побудови стратегії навчання та учіння, досвіду роботи з навчальними, освітніми ресурсами та продуктивного інтернет-спілкування. [16]

Використання віртуальних навчальних середовищ все ще належить до науково-педагогічних питань, недостатньо розроблених у теорії та практиці психології і педагогіки. Серед причин, що стримують розповсюдження та більш активне використання віртуальних навчальних середовищ, слід назвати: 1) часто низьку мотивацію учасників освітнього і навчального процесів до дистанційного навчання взагалі та інтернет-навчання зокрема; 2) недосконалість віртуальних навчальних середовищ, пов'язану з недостатністю досвіду підтримки їх функціонування та розвитку; 3) дефіцит матеріально-технічних ресурсів навчальних закладів для створення та обслуговування віртуальних навчальних середовищ. [13]

Групова робота посідає одне з найважливіших місць у віртуальному освітньому просторі, сприяючи відносно одночасному включенню більш або менш значних кількостей її учасників у навчальні та освітні процеси.

Цілком погоджуючись з тим, що «...адекватно організована учіннева діяльність у віртуальному освітньому просторі є неможливою без самоактивності та відповідальності учня, інакше кажучи, у даному випадку йдеться про інтелектуальний саморозвиток як її (учінневої діяльності) прямий продукт» [34], є достатні підстави для твердження про залежність ефективної групової роботи у віртуальному освітньому просторі від суб'єктної активності та відповідальності її учасників, що може давати своїм результатом їхній інтелектуальний саморозвиток, охоплювати пізнавальний та/або емоційний інтелект, в залежності від спрямованості та змісту групової роботи, особливості конкретних ситуацій тощо.

Значної уваги заслуговують розвивальні потенціали мережі Інтернет, серед яких інтернет-тренінги займають місце як один з провідних психологічних інструментів, що сприяють особистісному зростанню, зокрема розвитку суб'єктної активності, формуванню комунікативної компетентності тощо. Використання нових інформаційних технологій у навчанні, розгортання групової роботи у віртуальному освітньому просторі несе в собі величезний психолого-педагогічний потенціал, будучи одним із засобів, що перетворюють навчання та освіту на активний, свідомий, особистісний, творчий процес. [14;39]

Визначені психолого-педагогічні особливості здійснення групової роботи у віртуальному освітньому просторі: 1) достатній рівень комп'ютерної письменності тих, хто навчає, і тих, хто навчається; 2) уміння представити зміст учбового курсу відповідно обраній формі заняття (зокрема, інтернет-тренінгу); 3) наявність відповідної матеріально-технічної бази (необхідне комп'ютерне обладнання, програмне забезпечення, доступ до мережі Інтернет на достатній швидкості тощо); 4) моделювання змістовного віртуального освітнього середовища, представленого навчальними ресурсами мережі Інтернет з використанням мультимедійних засобів. [24;29;40]

Виявлені особливості психологічного впливу інтернет-навчання, зокрема групової роботи у віртуальному освітньому просторі, на особистість тих, хто

навчається. До таких особливостей відносяться наступні: 1) підвищення самостійності процесу засвоєння знань, умінь, навичок, розвиток самостійності мислення; 2) прискорення процесу екстеріоризації задуму, його матеріалізації у вигляді схем, таблиць, діаграм, анімації, відеокліпів тощо; 3) розвиток активної візуалізації, пов'язаної з роботою з двовимірною та особливо тривимірною графікою; 4) прискорення отримання результатів шаблонних перетворень ситуації; 5) розширення можливостей здійснення пошукових дій у всьому величезному інформаційному масиві всесвітньої мережі Інтернет; 6) інтенсифікації можливостей повернутися до проміжних етапів складної діяльності; 7) розвиток можливостей одночасного розгляду відразу декількох варіантів перетворення об'єкту. Таким чином, можна вважати, що інтернет-тренінги, як і взагалі інтернет-навчання, здатні активно сприяти розвитку суб'єктної активності своїх учасників. [24;29;43]

Ідентифіковані психологічні чинники, що можуть ускладнювати як інтернет-навчання загалом, так і групову роботу, яка здійснюється у віртуальному освітньому просторі, зокрема. До цих чинників відносяться: 1) наявність психологічних бар'єрів у суб'єктів психолого-педагогічного процесу при роботі з комп'ютером; 2) необхідність засвоєння особливої культури роботи та спілкування у мережі Інтернет; 3) специфіка перцептивних процесів людини при роботі з комп'ютером при проектуванні занять («ефект пересичення» тощо); 4) можливі гендерні відмінності при використанні нових інформаційних технологій (зокрема, характерні гендерні відмінності в інтересах та цінностях, більший психологічний вплив користування мережею Інтернет на жінок, ніж на чоловіків, тощо). [6;24;42]

Інтернет-спілкування виступає психологічним і організаційно-технічним ґрунтом здійснення навчання у мережі Інтернет. Попередня парадигма протиставлення «звичайного» і «комп'ютерного» спілкування, в якій часто зазначається «знак» (електронний текст) як сегмент опосередкування між учасниками останнього, побудованого на передачі переважною більшістю або виключно текстових повідомлень (електронна

пошта, інтернет-пейджери, інтернет-форуми, блоги, чати тощо), логічно завершується разом з активним розповсюдженням сучасних мультимедійних розробок у сфері електронної комунікації, завдяки яким комп'ютерно опосередковане спілкування стає власне безпосереднім, «живим» спілкуванням різних людей, що здатні бачити та чути один одного майже так само, як це відбувається при «звичайному» спілкуванні. Подібні технології починають використовуватися і в форматі групової роботи, що здійснюється у мережі Інтернет. Зрозуміло, питання психологічних відмінностей процесу спілкування, що мають місце за наявності та відсутності комп'ютерних технологій під час проведення групової роботи, і цього разу продовжує бути актуальним, потребуючи своїх подальших досліджень та уважної розробки, разом з цим розв'язання цього питання повинно здійснюватися не на ґрунті протиставлення, що поступово відходить у минуле, а на новому ґрунті психологічної єдності того й іншого видів спілкування. Такий підхід знаходить все більш значне розповсюдження в сучасних інтернет-тренінгах та інших форматах групового навчання та психологічної роботи. [16;17;21;22]

Особливої уваги заслуговує питання надання опису та розкриття значення комунікативної компетентності при розробці та здійсненні інтернет-тренінгів. Без вирішення зазначених питань вкрай ускладнюється або взагалі унеможлиблюється розробка нових інтернет-тренінгів відповідної тематики, а продуктивність тих, що вже існує, ставиться під сумнів. [6;14;33;42]

Комунікативну компетентність можна визначити в найбільш загальному розумінні як здатність до ефективного спілкування. Більш системний аналіз дає підстави описати комунікативну компетентність як таку комунікативну діяльність (та здатність до неї), що характеризується наявністю наступних компонентів:

- 1) визначення мети спілкування (який результат досягається, куди рухаємося) – для себе і для співбесідника (або співбесідників);

- 2) врахування наміру учасників спілкування (навіщо прагнемо до такого-то результату?);
- 3) оцінка особливостей ситуації спілкування (де спілкуємося? коли? у якому стані знаходиться кожен?);
- 4) звернення уваги на способи та стратегії комунікації (як кожен рухається до досягнення результатів?), що використовуються кожним співбесідником, для сприяння досягнення мети спілкування;
- 5) вибір адекватних (тобто результативних і екологічних) конкретній ситуації та співбесідникам власних стратегій комунікації;
- 6) готовність змінювати свою поведінку в процесі спілкування (вміння бути гнучким);
- 7) отримання задоволення від спілкування.

Зі свого боку, суб'єктна активність може бути розглянута як характеристика діяльнісного стану особистості, що (як форма діяльності), складається з наступних компонентів:

- 1) цілеспрямованість;
- 2) мотивація;
- 3) стратегії досягнення цілі;
- 4) рефлексія;
- 5) емоції.

Порівняльний розгляд складових комунікативної компетентності та суб'єктної активності вказує на їхню очевидну когерентність, що є підставою для висновку про те, що формування комунікативної компетентності повинно корелювати з розвитком суб'єктної активності через значну взаємну відповідність компонентів обох понять. Виникає актуальне завдання для подальших досліджень, що полягає у емпіричному виявленні та розкритті специфіки кореляцій між особа поняттями, зокрема, під час інтернет-тренінгів з формування комунікативної компетентності, що здійснюється на

платформі Moodle за підтримки лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

На основі практичного досвіду здійснення різного плану дистанційних навчальних проектів у мережі Інтернет, серед яких інтернет-тренінги, вебінари, наукові чати, інтернет-конференції з цілого ряду актуальних питань тощо, а також довготривалого теоретичного дослідження концептуальних засад та практичних потенціалів групової роботи у віртуальному освітньому просторі, був розроблений і технічно підготовлений на навчальній платформі «Moodle» дистанційний тренінг з розвитку комунікативної компетентності та успішного спілкування. Тренінг, що знаходиться за електронною адресою <http://moodle.newlearning.org.ua/course/view.php?id=2>, ґрунтується на концептуальних засадах ефективності дистанційного навчання, розроблених у лабораторії нових інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. [24;39;40]

Враховуючи всі зазначені концептуальні засади дистанційного навчання у мережі Інтернет, а також змістовні та організаційні складові проектування електронних дистанційних навчальних курсів, був розроблений і здійснений інтернет-тренінг з розвитку комунікативної компетентності та успішного спілкування, також, очевидно, орієнтований і на розвиток суб'єктної активності. Дистанційний навчальний курс складається з 20 етапів, завдання яких послідовно виконуються учасниками тренінгу. Завдання включають теоретичні блоки з інформацією по темі, діагностичні та контрольні тести, відеозавдання, вправи на самоаналіз, вправи на моделювання ситуацій, релаксаційні вправи тощо. В процесі виконання завдань та засвоєння стратегій комунікативної компетентності формується та/або покращується комплекс компетенцій і вмінь успішного спілкування (що, як стверджується, корелює з властивостями суб'єктної активності), які вимірюються, зокрема, діагностичними методиками.

Для здійснення емпіричного етапу дослідження необхідна організація групи учасників, які бажають сформувати та розвинути в собі комунікативну компетентність. Технологія залучення учасників до експерименту є наступною: через соціальні мережі, новини на сайтах (в нашому випадку – на сайті лабораторії нових інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України), особисте спілкування та інші засоби пропонується взяти участь у дистанційному навчальному курсі (в нашому випадку – в інтернет-тренінгу з розвитку комунікативної компетентності та успішного спілкування) на добровільних засадах, використовуючи мотивацію, відповідну цілям та змісту тренінгу (в нашому випадку – мотивацію поліпшення стосунків з іншими людьми, формування здатностей компетентного, успішного спілкування з іншими людьми, власного самопізнання, самовдосконалення).

Програмні можливості платформи Moodle дозволяють, при необхідності, мати постійний доступ до даних щодо проходження різних завдань інтернет-тренінгу та діагностичних тестів для кожного окремого учасника, а також по всій вибірці учасників. Відповідні можливості надають змогу використати отримані «сирі» дані для подальшого математичного аналізу результатів дослідження.

Таким чином, інтернет-тренінг з формування та розвитку комунікативної компетентності повинен здійснюватися на ґрунті поєднання відповідної методичної програми з сукупністю організаційних чинників, що включають (але не обмежуються ними) певні інформаційно-технічні умови, що забезпечують продуктивне дистанційне навчання та психологічну роботу, а також врахування моделі респондента. Поєднання таких чинників здатне забезпечувати дистанційний навчальний курс ґрунтовними потенціалами ставати ефективним інструментом розвитку комунікативної компетентності та суб'єктної активності, розкривати себе як засіб професійного та особистісного зростання [18;23].

Експериментальне дослідження – здійснення інтернет-тренінгу з розвитку комунікативної компетентності та успішного спілкування – організовується і забезпечується використанням спеціально підготовленого інтернет-сайту лабораторії нових інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України <http://moodle.newlearning.org.ua/>, що включав програмний пакет Moodle.

Під час підготовки до здійснення інтернет-тренінгу, в процесі здійснення та після його завершення (на стадії обробки та аналізу даних) використовувалися наступні методи дослідження: теоретичний аналіз сучасних першоджерел з теми дослідження; діагностичні та контрольні тести з розвитку комунікативної компетентності та відповідних комунікативних навичок; методи тренінгової роботи – мінілекції, відеозавдання, вправи на самоаналіз, вправи на моделювання ситуацій, релаксаційні вправи тощо; технології статистичної обробки даних за допомогою програмних пакетів SPSS і Excel тощо.

Інтернет-тренінг з формування комунікативної компетентності ґрунтується на застосуванні цілого ряду суттєво значимих чинників: концептуальних засадах ефективності дистанційного навчання у мережі Інтернет, змістовних і організаційних складових продуктивного здійснення інтернет-тренінгів, використанні апробованих програм і методів групової роботи; досвіду роботи автора (більш ніж 11 років) в сфері побудови і здійснення навчальних, розвивальних, терапевтичних інтернет-тренінгів у мережі Інтернет, що також було необхідно для розбудови, апробації та корегування відповідних технологій дистанційного навчання для подальшого використання.

Після завершення інтернет-тренінгу з формування комунікативної компетентності та успішного спілкування отримані результати будуть проаналізовані, а можливі кореляції з розвитком суб'єктної активності досліджені.

Слід відзначити, що групова робота з формування комунікативної компетентності, розвитку суб'єктної активності тощо, що здійснюються у форматі інтернет-тренінгів, вебінарів, інтернет-конференцій тощо, як і її продуктивна організація, повинні посідати одне з найважливіших місць у віртуальному освітньому просторі, сприяючи одночасному чи відносно одночасному руху учасників до поставлених цілей, залученню їх навчальні процеси, у процеси здійснення психологічної роботи.

ВИСНОВКИ

Під час дослідження, спрямованого на виявлення концептуальних підстав розвитку суб'єктної активності під час формування комунікативної компетентності в контексті дистанційної групової психологічної та навчальної роботи, такі підстави були розкриті та проаналізовані. Визначено, що вони полягають у когерентних структурах обох психологічних явищ (суб'єктної активності та комунікативної компетентності), що застосовуються завдяки суб'єктно орієнтованому інструменту навчання – віртуальним освітнім середовищам. Гіпотеза про те, що існує прямий зв'язок між формуванням комунікативної компетентності та розвитком суб'єктної активності, була підтверджена.

Поняття суб'єктної активності визначається як психологічне утворення, що характеризує властивий особистості спосіб самоактуалізації та самореалізації, як якість цілісного, автономного, такого, що саморозвивається, суб'єкта. З іншого боку, суб'єктна активність може бути розглянута і як характеристика діяльнісного стану особистості, що (як форма діяльності) складається з певних компонентів: цілеспрямованості, мотивації, стратегії досягнення цілі, рефлексії, емоцій. Відповідне визначення вказує на значну когерентність компонентів понять «суб'єктна активність» і «комунікативна компетентність», на спільну спрямованість їхнього формування та розвитку.

Групова робота у віртуальному освітньому просторі зокрема та в сфері освіти і навчання загалом має важливе та актуальне психолого-педагогічне значення. Мережа Інтернет стає одним з найбільш ефективних засобів отримання систематизованих знань, умінь і навичок (наприклад, комунікативної компетентності тощо) як з погляду зручності, витрат часу і грошей, так і з погляду обсягу необхідної інформації. Крім того, розкриваються розвивальні потенціали мережі Інтернет, серед яких інтернет-тренінги займають місце як один з провідних психологічних інструментів, що сприяють особистісному зростанню, зокрема розвитку суб'єктної активності та її рівнів. Використання нових інформаційних технологій у навчанні, розгортання групової роботи у віртуальному освітньому просторі несе в собі величезний психолого-педагогічний потенціал, будучи одним із засобів, що перетворюють навчання та освіту на активний, свідомий, особистісний, творчий процес.

Осмислення специфіки та використання групової роботи, такої як навчально-психологічні інтернет-тренінги, в контексті віртуального освітнього простору є актуальним і важливим психолого-педагогічним завданням, вирішення якого здатне підвищувати цілеспрямованість і послідовність відповідного навчального процесу, сприяти його психологічній безпеці та гнучкості, ефективності для особистості в цілому.

Віртуальний освітній простір розуміється як спеціально створений інформаційний простір мережі Інтернет для здійснення різних форм дистанційного навчання, що ґрунтується на принципах активності, ініціативності та суб'єктності тих, хто навчається. Відповідна навчальна технологія (або комплекс задіяних разом навчальних технологій) є однією з найбільш актуальних і перспективних для дистанційного навчання, що здійснюється дистанційно з використанням електронних мереж.

Дослідження особливостей зв'язку формування комунікативної компетентності та розвитку суб'єктної активності повинні бути продовжені, причому особливий наголос слід зробити на емпіричних дослідженнях, таких

як дистанційна групова психологічна та навчальна робота (інтернет-тренінги у форматі віртуального освітнього простору тощо), та аналізі отриманих результатів. Відповідний підхід дозволить не лише відповісти на питання щодо наявності та характеру можливих кореляцій між вказаними явищами, але й посприє розробці нових концептуальних підходів до інструментів і програм особистісного зростання, що здійснюється у інформаційному просторі мережі Інтернет на основі застосування сучасних інфокомунікативних технологій.

Список використаных джерел

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности / К.А. Абульханова-Славская. - М., 1980.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. - М.: Мысль, 1991. - 299 с. - С. 8.
3. Азлецкая Е.Н. Личностные и средовые детерминанты формирования субъектности личности : дис. ... канд. психол. наук / Е.Н. Азлецкая. - Краснодар, 2002.
4. Александрова Н.Х. Особенности субъектности человека на поздних этапах онтогенеза : автореф. докт психол. наук / Н.Х. Александрова. - М., 2000.
5. Александрова Н.Х. Субъективность человека на поздних этапах онтогенеза / Н.Х. Александрова. – Нижний Новгород: Нижегородский гуманитарный центр, 2000.
6. Арестова О.Н. Гендерная специфика при работе с Интернетом на современном этапе его развития [Электронный ресурс] / Арестова О. Н. // Новые инфокоммуникационные технологии в социально-гуманитарных науках и образовании: современное состояние, проблемы, перспективы развития : междунар. интернет-конф., 15 янв. – 29 марта 2002 г. : материалы конф. - М. : Ин-т «Откр. об-во» : Логос, 2003. - Режим доступа до

ДОПОВ. :

http://www.auditorium.ru/aud/v/index.php?a=vconf&c=getForm&r=thesisDesc&CounterThesis=1&id_thesis=68&PHPSESSID=5bc709800160e910b3b173fb2c664775

7. Асеев В.Г. Личность и значимость побуждений / В.Г. Асеев. - М.: Институт психологии РАН, 1993. - 220 с.

8. Бодалев А.А. Психология о личности / А.А. Бодалев. - М., 1988.

9. Бохорский Е.М. Развитие рефлексии как условие формирования у учащихся субъектного отношения к труду : автореф. канд. дис. / Е.М. Бохорский. - М., 1991.

10. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта / А.В. Брушлинский. - М., 1994. - 320 с.

11. Брушлинский А.В. Психология субъекта в изменяющемся обществе / А.В. Брушлинский // Труды института Психологии РАН. - Вып. 2. - М., 1997. -С. 4-17.

12. Володько І.В., Кудін А.П. Сучасні навчальні середовища в Інтернеті: віртуальний інститут [Електронний ресурс] / Володько Ігор Володимирович // Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми (Психологія нового тисячоліття): междунар. наук-практ. Інтернет-конф., 28 травня 2012 р.: тези доповідей. - Режим доступу: http://www.psy-science.com.ua/Konferenciya_2012_05_28/Volodko_Igor_2012.doc

13. Дивак В.В. Використання віртуальних навчальних середовищ у підвищенні кваліфікації директорів загальноосвітніх навчальних закладів [Електронний ресурс] / Дивак Володимир Валерійович // Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми (Психологія нового тисячоліття): междунар. наук-практ. Інтернет-конф., 28 травня 2012 р.: тези доповідей. - Режим доступу: http://www.psy-science.com.ua/Konferenciya_2012_05_28/Dyvak_Vladymyr_2012.doc

14. Жичкина А.Е. О возможностях психологических исследований в сети Интернет / Анастасия Евгеньевна Жичкина // Психологический журнал. - 2000. - Т. 21, № 2. - С. 75-78.

15. Конопкин О.А. Психологические механизмы регуляции деятельности / О.А. Конопкин. - М., 1980.

16. Кузьмінська О.Г. Персональне освітнє середовище – перший крок до віртуальної освіти [Електронний ресурс] / Кузьмінська Олена Геронтіївна // Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми (Психологія нового тисячоліття): междунар. наук-практ. Інтернет-конф., 28 травня 2012 р.: тези доповідей. - Електронний ресурс: http://www.psy-science.com.ua/Konferenciya_2012_05_28/Kuzminska_Olena_2012.doc

17. Львова А.И. Интернет-тренинг как новая возможность групповой психологической работы [Електронний ресурс] / Львова А. И., Рязанцева И. А. - М. : МГУ, 2004. - Режим доступу : http://flogiston.ru/articles/netpsy/inet_training

18. Мещеряков Д.С. Психологічні підходи до розробки моделі респондента, що мотивований брати участь у дистанційних навчальних курсах / Д.С. Мещеряков, М.М. Назар. // Технології розвитку інтелекту. - Т. 1. - № 7. - К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2014. - Режим доступу: http://psytir.org.ua/upload/journals/7/authors/2014/Mescheryakov_Dmytro_Sergiyovych_Nazar_Maksym_Mykolayovych_Psyhologichni_pidhody_do_rozrobky_modeli_respondenta.pdf

19. Мещеряков Д.С. Рівні розвитку суб'єктності [Електронний ресурс] / Д.С. Мещеряков // Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми : V Міжнар. наук-практ. інтернет-конф., 10-31 травня. 2017 р. : тези допов. - Режим доступу: http://www.newlearning.org.ua/system/files/sites/default/files/zagruzheni/mescheryakov_dmytro_2017.pdf

20. Моросанова В.И. Индивидуальный стиль и саморегуляция произвольной активности человека / В.И. Моросанова // Индивидуальность в современном мире: Материалы междунар. науч.-практ. конф. - Смоленск, 1996. - Ч. 1.

21. Назар М.М. Інтернет-спілкування як чинник особистісних змін у юнацькому віці [Текст] : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Назар Максим Миколайович ; НАПН України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. - К., 2010. - 396 арк. : рис. - Бібліогр.: арк. 348-396.

22. Назар М.М. Подальші перспективи психологічних досліджень спілкування через мережу Інтернет [Електронний ресурс] / Назар Максим Миколайович // Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми (Психологія нового тисячоліття): междунар. наук-практ. Інтернет-конф., 28 травня 2012 р.: тези доповідей. - Режим доступу: http://www.psy-science.com.ua/Konferenciya_2012_05_28/Nazar_Maxim_2012.doc

23. Назар М.М. Психологічний вплив спілкування у мережі Інтернет на формування певних особистісних особливостей її користувачів / М.М. Назар // Проблеми сучасної психології. - Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. - Вип. 4. - С. 239-248.

24. Назар М.М. Специфіка психологічного впливу навчання користувачів мережі Інтернет / М.М. Назар // Освіта дорослих в Україні : IX Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 11–17 вер. 2008 р.) : зб. наук. праць. - К. : ЕКМО, 2008. – С. 102–104.

25. Освіта тернопільщини [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://wiki.ippo.edu.te.ua/index.php/Голо%D0%25http://wiki.ippo.edu.te.ua/index.php/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BED1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0>

26. Осницкий А.К. Проблемы исследования субъектной активности / А.К. Осницкий // Вопросы психологии. - 1996. - №. 1. - С. 5-19.

27. Осницкий А.К. Умения саморегуляции в профессиональном самоопределении учащихся / А.К. Осницкий // Вопросы психол. - 1992. - №№ 1-2.

28. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н.С. Пряжников. - М. - Воронеж, 1996.

29. Розина И.Н. Интернет-сообщество специалистов в области коммуникации [Электронный ресурс] / Розина И.Н. // Новые инфокоммуникационные технологии в социально-гуманитарных науках и образовании: современное состояние, проблемы, перспективы развития : междунар. интернет-конф., 15 янв. – 29 марта 2002 г. : материалы конф. - М. : Ин-т «Откр. об-во» : Логос, 2003. - Режим доступа : http://www.auditorium.ru/conf/conf_fulltext/rozina.htm

30. Сергиенко Е.А. Природа субъекта: онтологический аспект / Е.А. Сергиенко // Проблема субъекта в психологической науке. - М.: Изд-во «Академический проект», 2000.

31. Сидорова М.А. Психологические характеристики субъектной активности руководителя : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.03 / М.А. Сидорова. - Хабаровск, 2006. - 159 с. - РГБ ОД, 61:06-19/544.

32. Слободчиков В.И. Развитие субъективной реальности в онтогенезе : автореф. докт. дис. / В.И. Слободчиков. - М. 1994.

33. Смульсон М.Л. Психологічні особливості віртуальних навчальних середовищ [Електронний ресурс] / Смульсон Марина Лазарівна // Технології розвитку інтелекту. – К. : Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2012. - Режим доступу : http://psytir.org.ua/upload/journals/3/authors/2012/Smulson_Maryna_Lazarivna_-_Psychologichni_osoblyvosti_virtualnyh_navchalnyh_seredovysh.doc

34. Смульсон М.Л. Учиннева діяльність у віртуальному освітньому просторі [Електронний ресурс] / Смульсон Марина Лазарівна // Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми (Психологія нового тисячоліття): междунар. наук-практ. Інтернет-конф., 28 травня 2012 р.: тези доповідей. - Електронний ресурс: http://www.psy-science.com.ua/Konferenciya_2012_05_28/Smulson_Maryna_2012.doc

35. Сокольская М.В. Субъектная активность как условие личностного здоровья / М.В. Сокольская // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена: Общественные и

гуманитарные науки (философия, языкознание, литературоведение, культурология, экономика, право, история, социология, педагогика, психология): Научный журнал. - СПб., 2008. - № 11 (62). - С. 293-304.

36.Ценёв В. Поможет ли виртуальный психолог? [Электронный ресурс] / Вит Ценев. - Новосибирск : Интернет-сайт «Psyberia.ru», 2005. - Режим доступа : <http://psyberia.ru/psychodiary/psynet>

37.Чудновский В.Э. К проблеме соотношения «внешнего» и «внутреннего» в психологии / В.Э. Чудновский // Психол. журн. - 1993. - Т. 14. - № 5. - С. 3-12.

38.Чумак В.В. Впровадження дистанційних технологій у процес розв'язування студентами психологічних задач / Чумак В.В. // Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми (Психологія нового тисячоліття): междунар. наук-практ. Інтернет-конф., 28 травня 2012 р.: тези доповідей. - Електронний ресурс: http://www.psy-science.com.ua/Konferenciya_2012_05_28/Chumak_Viktor_2012.doc

39.Handbook of Research Methods in Industrial and Organizational Psychology (Blackwell Handbooks of Research Methods in Psychology) / ed. by Steven G. Rogelberg. - Malden : Wiley-Blackwell Ltd., 2005. - 536 p.

40.Harris R.J. A Cognitive Psychology of Mass Communication / Richard Jackson Harris. - [4th ed.]. - Mahwah : Lawrence Erlbaum, 2004. - 488 p.

41.Hsiung R. C. E-Therapy: Case Studies, Guiding Principles, and the Clinical Potential of the Internet / Robert C. Hsiung. - New York : W. W. Norton & Comp., 2002. - 250 p.

42.Psychology and the Internet: Intrapersonal, Interpersonal, and Transpersonal Implications / ed. by Jayne Gackenbach. - [2nd ed.]. - San Diego : Academic Press, 2006. - 392 p.

43.Suler J. The Psychology of Cyberspace [Електронний ресурс] / John Suler. - New Jersey : Science and Technology Center of Rider University, 2007. - Режим доступу до книги : <http://www-usr.rider.edu/~suler/psycyber/psycyber.html>

References transliterated

1. Abul'hanova-Slavskaja K.A. Dejatel'nost' i psihologija lichnosti / K.A. Abul'hanova-Slavskaja. - M., 1980.
2. Abul'hanova-Slavskaja K.A. Strategija zhizni / K.A. Abul'hanova-Slavskaja. - M.: Mysl', 1991. - 299 s. - S. 8.
3. Azleckaja E.N. Lichnostnye i sredovye determinanty formirovanija sub#ektnosti lichnosti : dis. ... kand. psihol. nauk / E.N. Azleckaja. - Krasnodar, 2002.
4. Aleksandrova N.H. Osobennosti sub#ektnosti cheloveka na pozdnih jetapah ontogeneza : avtoref. dokt psihol. nauk / N.H. Aleksandrova. - M., 2000.
5. Aleksandrova N.H. Sub#ektivnost' cheloveka na pozdnih jetapah ontogeneza / N.H. Aleksandrova. – Nizhnij Novgorod: Nizhegorodskij gumanitarnyj centr, 2000.
6. Arestova O.N. Gendernaja specifika pri rabote s Internetom na sovremennom jetape ego razvitija [Elektronnij resurs] /
Arestova O. N. // Novye infokommunikacionnye tehnologii v social'no-gumanitarnyh naukah i obrazovanii: sovremennoe sostojanie, problemy, perspektivy razvitija : mezhdunar. internet-konf., 15 janv. – 29 marta 2002 g. : materialy konf. - M. : In-t «Otkr. ob-vo» : Logos, 2003. - Rezhim dostupu do dopov. :
http://www.auditorium.ru/aud/v/index.php?a=vconf&c=getForm&r=thesisDesc&CounterThesis=1&id_thesis=68&PHPSESSID=5bc709800160e910b3b173fb2c664775
7. Aseev V.G. Lichnost' i znachimost' pobuzhdenij / V.G. Aseev. - M.: Institut psihologii RAN, 1993. - 220 s.
8. Bodalev A.A. Psihologija o lichnosti / A.A. Bodalev. - M., 1988.
9. Bohorskij E.M. Razvitie refleksii kak uslovie formirovanija u uchashhihsja sub#ektnogo otnoshenija k trudu : avtoref. kand. dis. / E.M. Bohorskij. - M., 1991.
10. Brushlinskij A.V. Problemy psihologii sub#ekta /

A.V. Brushlinskij. - M., 1994. - 320 s.

11.Brushlinskij A.V. Psihologija sub#ekta v izmenjajushhemsja obshhestve / A.V. Brushlinskij // Trudy instituta Psihologii RAN. - Vyp. 2. -

M., 1997. -S. 4-17.

12.Volod'ko I.V., Kudin A.P. Suchasni navchal'ni seredovyshha v Interneti: virtual'nyj instytut [Elektronnyj resurs] /

Volod'ko Igor Volodymyrovych // Virtual'nyj osvितnij prostir: psihologichni problemy (Psihologija novogo tysjacholittja): mezhdunar. nauk-prakt. Internet-konf., 28 travnja 2012 r.: tezy dopovidej. - Rezhym dostupu: http://www.psy-science.com.ua/Konferenciya_2012_05_28/Volodko_Igor_2012.doc

13.Dyvak V.V. Vykorystannja virtual'nyh navchal'nyh seredovyshh u pidvyshhenni kvalifikacii' dyrektoriv zagal'noosvitnih navchal'nyh zakladiv [Elektronnyj resurs] / Dyvak Volodymyr Valerijovych // Virtual'nyj osvितnij prostir: psihologichni problemy (Psihologija novogo tysjacholittja): mezhdunar. nauk-prakt. Internet-konf., 28 travnja 2012 r.: tezy dopovidej. - Rezhym dostupu: http://www.psy-science.com.ua/Konferenciya_2012_05_28/Dyvak_Vladymyr_2012.doc

14.Zhichkina A.E. O vozmozhnostjah psihologicheskikh issledovanij v seti Internet / Anastasija Evgen'evna Zhichkina // Psihologicheskij zhurnal. - 2000. - T. 21, № 2. - S. 75-78.

15.Konopkin O.A. Psihologicheskie mehanizmy reguljacji dejatel'nosti / O.A. Konopkin. - M., 1980.

16.Kuz'mins'ka O.G. Personal'ne osvितnje seredovyshhe – pershyj krok do virtual'noi' osvity [Elektronnyj resurs] /

Kuz'mins'ka Olena Gerontii'vna // Virtual'nyj osvितnij prostir: psihologichni problemy (Psihologija novogo tysjacholittja): mezhdunar. nauk-prakt. Internet-konf., 28 travnja 2012 r.: tezy dopovidej. - Elektronnyj resurs: http://www.psy-science.com.ua/Konferenciya_2012_05_28/Kuzminska_Olena_2012.doc

17.L'vova A.I. Internet-trening kak novaja vozmozhnost' gruppovoj psihologicheskoy raboty [Elektronnij resurs] / L'vova A. I., Rjazanceva I. A. - M. : MGU, 2004. - Rezhim dostupu : http://flogiston.ru/articles/netpsy/inet_training

18.Meshherjakov D.S. Psychologichni pidhody do rozrobky modeli respondenta, shho motyvovanyj braty uchast' u dystancijnyh navchal'nyh kursah / D.S. Meshherjakov, M.M. Nazar. // Tehnologii' rozvytku intelektu. - T. 1. - № 7. - K.: Instytut psihologii' im. G.S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny, 2014. - Rezhym dostupu:

http://psytir.org.ua/upload/journals/7/authors/2014/Mescheryakov_Dmytro_Sergiyovyh_Nazar_Maksym_Mykolajovyh_Psychologichni_pidhody_do_rozrobky_modeli_respondenta.pdf

19.Meshherjakov D.S. Rivni rozvytku sub'jektivnosti [Elektronnyj resurs] / D.S. Meshherjakov // Virtual'nyj osvितnij prostir: psihologichni problemy : V Mizhnar. nauk-prakt. internet-konf., 10-31 travnja. 2017 r. : tezy dopov. - Rezhym dostupu:

http://www.newlearning.org.ua/system/files/sites/default/files/zagruzheni/mescheryakov_dmytro_2017.pdf

20.Morosanova V.I. Individual'nyj stil' i samoreguljacija proizvol'noj aktivnosti cheloveka / V.I. Morosanova // Individual'nost' v sovremennom mire: Materialy mezhdunar. nauch.-prakt. konf. - Smolensk, 1996. - Ch. 1.

21.Nazar M.M. Internet-spilkuvannja jak chynnyk osobystisnyh zmin u junac'komu vici [Tekst] : dys. ... kand. psihol. nauk : 19.00.07 /

Nazar Maksym Mykolajovyh ; NAPN Ukrai'ny, In-t psihologii' im. G.S. Kostjuka. - K., 2010. - 396 ark. : rys. - Bibliogr.: ark. 348-396.

22.Nazar M.M. Podal'shi perspektyvy psihologichnyh doslidzhen' spilkuvannja cherez merezhu Internet [Elektronnyj resurs] /

Nazar Maksym Mykolajovyh // Virtual'nyj osvितnij prostir: psihologichni problemy (Psyhologija novogo tysjacholittja): mezhdunar. nauk-prakt. Internet-konf., 28 travnja 2012 r.: tezy dopovidej. - Rezhym dostupu: http://www.psy-science.com.ua/Konferenciya_2012_05_28/Nazar_Maxim_2012.doc

23. Nazar M.M. Psychologichnyj vplyv spilkuvannja u merezhi Internet na formuvannja pevnih osobystisnyh osoblyvostej i'i' korystuvachiv / M.M. Nazar // Problemy suchasnoi' psihologii'. - Kam'janec'-Podil's'kyj : Aksioma, 2009. - Vyp. 4. - S. 239-248.

24. Nazar M.M. Specyfika psihologichnogo vplyvu navchannja korystuvachiv merezhi Internet / M.M. Nazar // Osvita doroslyh v Ukrai'ni : IX Mizhnar. nauk.-prakt. konf., (Kyj'v, 11–17 ver. 2008 r.) : zb. nauk. prac'. - K. : EKMO, 2008. – S. 102–104.

25. Osvita ternopil'shhyny [Elektronnyj resurs]. - Rezhym dostupu: <http://wiki.ippo.edu.te.ua/index.php/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BED1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0>

26. Osnickij A.K. Problemy issledovanija sub#ektnoj aktivnosti / A.K. Osnickij // Voprosy psihologii. - 1996. - №. 1. - S. 5-19.

27. Osnickij A.K. Umenija samoreguljacji v professional'nom samoopredelenii uchashhihsja / A.K. Osnickij // Voprosy psihol. - 1992. - №№ 1-2.

28. Prjazhnikov N.S. Professional'noe i lichnostnoe samoopredelenie / N.S. Prjazhnikov. - M. - Voronezh, 1996.

29. Rozina I.N. Internet-soobshhestvo specialistov v oblasti kommunikacii [Elektronnyj resurs] / Rozina I.N. // Novye infokommunikacionnye tehnologii v social'no-gumanitarnyh naukah i obrazovanii: sovremennoe sostojanie, problemy, perspektivy razvitija : mezhdunar. internet-konf., 15 janv. – 29 marta 2002 g. : materialy konf. - M. : In-t «Otkr. ob-vo» : Logos, 2003. - Rezhim dostupu : http://www.auditorium.ru/conf/conf_fulltext/rozina.htm

30. Sergienko E.A. Priroda sub#ekta: ontologicheskij aspekt /

E.A. Sergienko // Problema sub#ekta v psihologicheskij nauke. -

M.: Izd-vo «Akademicheskij proekt», 2000.

31. Sidorova M.A. Psihologicheskie harakteristiki sub#ektnoj aktivnosti rukovoditelja : Dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.03 /

M.A. Sidorova. - Habarovsk, 2006. - 159 s. - RGB OD, 61:06-19/544.

32.Slobodchikov V.I. Razvitie sub#ektivnoj real'nosti v ontogeneze : avtoref. dokt. dis. / V.I. Slobodchikov. - M. 1994.

33.Smul'son M.L. Psichologichni osoblyvosti virtual'nyh navchal'nyh seredovyshh [Elektronnyj resurs] / Smul'son Maryna Lazarivna // Tehnologii' rozvytku intelektu. – K. : Instytut psichologii' im. G.S. Kostjuka NAPN Ukrai'ny, 2012. - Rezhym dostupu : http://psytir.org.ua/upload/journals/3/authors/2012/Smulson_Maryna_Lazarivna_-_Psichologichni_osoblyvosti_virtualnyh_navchalnyh_seredovyshh.doc

34.Smul'son M.L. Uchinnjeva dijal'nist' u virtual'nomu osvith'omu prostori [Elektronnyj resurs] / Smul'son Maryna Lazarivna // Virtual'nyj osvithnij prostir: psichologichni problemy (Psichologija novogo tysjacholittja): mezhdunar. nauk-prakt. Internet-konf., 28 travnja 2012 r.: tezy dopovidej. - Elektronnyj resurs: http://www.psy-science.com.ua/Konferenciya_2012_05_28/Smulson_Maryna_2012.doc

35.Sokol'skaja M.V. Sub#ektnaja aktivnost' kak uslovie lichnostnogo zdorov'ja / M.V. Sokol'skaja // Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A.I. Gercena: Obshhestvennye i gumanitarnye nauki (filosofija, jazykoznanie, literaturovedenie, kul'turologija, jekonomika, pravo, istorija, sociologija, pedagogika, psichologija): Nauchnyj zhurnal. - SPb., 2008. - № 11 (62). - S. 293-304.

36.Cenjov V. Pomozhet li virtual'nyj psicholog? [Elektronnyj resurs] / Vit Cenev. - Novosibirsk : Internet-sajt «Psyberia.ru», 2005. - Rezhim dostupu : <http://psyberia.ru/psychodiary/psynet>

37.Chudnovskij V.Je. K probleme sootnoshenija «vneshnego» i «vnutrennego» v psichologii / V.Je. Chudnovskij // Psichol. zhurn. - 1993. - T. 14. - № 5. - S. 3-12.

38.Chumak V.V. Vprovadzhennja dystancijnyh tehnologij u proces rozv'jazuvannja studentamy psichologichnyh zadach / Chumak V.V. // Virtual'nyj osvithnij prostir: psichologichni problemy (Psichologija novogo tysjacholittja):

mezhdunar. nauk-prakt. Internet-konf., 28 travnja 2012 r.: tezy dopovidej. -
Elektronnyj resurs: http://www.psychology.com.ua/Konferenciya_2012_05_28/Chumak_Viktor_2012.doc

1. Handbook of Research Methods in Industrial and Organizational Psychology (Blackwell Handbooks of Research Methods in Psychology) / ed. by Steven G. Rogelberg. - Malden : Wiley-Blackwell Ltd., 2005. - 536 p.

2. Harris R.J. A Cognitive Psychology of Mass Communication / Richard Jackson Harris. - [4th ed.]. - Mahwah : Lawrence Erlbaum, 2004. - 488 p.

3. Hsiung R. C. E-Therapy: Case Studies, Guiding Principles, and the Clinical Potential of the Internet / Robert C. Hsiung. - New York : W. W. Norton & Comp., 2002. - 250 p.

4. Psychology and the Internet: Intrapersonal, Interpersonal, and Transpersonal Implications / ed. by Jayne Gackenbach. - [2nd ed.]. - San Diego : Academic Press, 2006. - 392 p.

5. Suler J. The Psychology of Cyberspace [Электронный ресурс] / John Suler. - New Jersey : Science and Technology Center of Rider University, 2007. - Режим доступа до книги : <http://www-usr.rider.edu/~suler/psycyber/psycyber.html>